

Het eerste ridderzegel van Walram, heer van Monschau en Valkenburg (1266/1268-1302), een bijzondere vondst

Fragmenten van twee zegelstempels

In de eerste maanden van 2012 werd op de voormalige voorburch van kasteel Valkenburg in opdracht van de Stichting Kasteel van Valkenburg archeologisch onderzoek verricht door BAAC bv ter voorbereiding van het bouwen van een nieuw en onderkelderd restaurant op dit terrein. In een recente, twintigste-eeuwse verstoring werd een fragment van een zegelstempel gevonden. De grove breukranden van het zegelstempel en een flinke moet op de achterzijde tonen aan dat het zegelstempel met opzet is gebroken. Het zegelstempelfragment bevat het voorste gedeelte van een paard dat een dekkleed met blokjes draagt, en een wapenschild waarop een klimmende leeuw omgeven door blokjes is afgebeeld. Tussen twee parelranden is het volgende tekstgedeelte van het omschrift te lezen: '[] WALERANI·DNI·DE[]' (afb. 1 en 2).

Afb. 1: Het gevonden fragment van het zegelstempel van het eerste ridderzegel van Walram, heer van Monschau en Valkenburg (1269).

De fragmentarisch overgeleverde afbeelding en omschrift maken het mogelijk om het zegelstempel te identificeren als dat van het eerste ridderzegel van Walram, heer van Monschau en Valkenburg. Dit zegel hangt aan enkele akten uit de jaren 1269-1270 die zich alle in de Archives Nationales te Parijs bevinden. Van het best bewaard gebleven exemplaar van dit zegel dat op een perkamenten strook aan een akte van 20 mei 1269 hangt, werd al in de negentiende eeuw te Parijs een afgietsel vervaardigd. Op zijn beurt werd van dit afgietsel, opgenomen in de collectie zegelafgietsels van de Archives Nationales, de hierbij afgebeelde foto genomen (afb. 3).¹

Het zegel bevat de afbeelding van een ridder op een galopperend paard naar (heraldisch) links. De ridder draagt een pothelm en houdt een zwaard in de rechterhand. Met de linkerhand houdt hij een wapenschild voor de borst. Op het wapenschild is een klimmende leeuw naar (heraldisch) rechts omgeven door blokjes afgebeeld. Dit wapen, de leeuw omgeven door blokjes, komt twee keer terug op het dekkleed van het paard en nog een keer, zij het minder duidelijk te zien, op het lichaam van de ridder. Omschrift: '+ S(igillum)·WALERANI·D(omi) NI·DE·VALKENBUR/G·ET DE·MONIOIE' (= zegel van Walram, heer van Valkenburg en Monschau).² Diameter: 75 mm.

Om de betekenis van de vondst van dit (fragment-)zegelstempel op waarde te kunnen schatten, is het zinvol eerst in te gaan op het gebruik van zegels in de hoge Middeleeuwen in het algemeen. Zegels hangen samen met status, met stand. Er moet dus iets gezegd worden over Walram en zijn familie. Met dit eerste ridderzegel van Walram is voorts iets bijzonders aan de hand. Het zegel

Afb. 2: Moderne afdruk van het fragment van het zegelstempel van Walram.

Afb. 3: Afgietsel van het eerste ridderzegel van Walram, heer van Monschau en Valkenburg (1269).
Foto: Odile Bordaz, Archives Nationales Parijs.

werd kennelijk maar gedurende de korte periode 1269-1270 benut. Vanaf 1270 maakte Walram, voor zover bekend, enkel gebruik van het zegel dat hij al vóór 1269 bezat. Dit afwisselend gebruik van beide zegels is een zeldzaam, zo niet uniek verschijnsel. Hieraan moet dan ook in deze bijdrage aandacht worden besteed. Het eerste ridderzegel van Walram wordt ten slotte afgezet tegen zijn andere zegels. Tijdens de eerste dagen van de opgraving werd op het stort bij het aanleggen van het eerste opgravingsvlak nog het fragment van een ander zegelstempel gevonden, dat aan een vrouw geheten Elisabeth heeft toebehoord (afb. 4 en 5). Het zegelstempelfragment bevat het achterste gedeelte van een paard. De op het paard gezeten (vrouwen) figuur houdt een vogel met openstaande vleugels (valk) op de linkerhand. Tussen twee parelranden is het volgende tekstgedeelte te lezen: '+ S(igillum):ELIZABET:C[]' (= zegel van Elisabeth..). Het zegel kan nog niet aan een bepaalde historisch bekende persoon worden toegeschreven. De verschillende mogelijkheden komen aan het einde van dit artikel ter sprake.

Zegels en zegelstempels

In een tijd waarin nog weinig mensen konden lezen of schrijven en handtekeningen nauwelijks voorkwamen, was het zegel het meest verbreide middel om een op schrift gestelde overeenkomst of wilsuiking te bekrachtigen. Het zegel dat op een akte was gedrukt of op een perkamenten strook aan een akte hing, was een bewijsmiddel. Het verleende, zoals nu de handtekening, aan de akte bewijskracht, hetgeen betekende dat aan de akte geloof moest worden gehecht. Het zegel werd benut door personen die grote autoriteit bezaten. De paus, de keizer en koningen waren de eersten die een zegel gebruikten ter bekrachtiging van de door hen uitgevaardigde oorkonden. Zij werden gevolgd door bisschoppen, edelen en kapittels. Het gebruik van zegels verspreidde zich aldus in de loop van de Middeleeuwen over steeds meer instellingen en functionarissen. De oudste stadszegels dateren uit de twaalfde eeuw. Uit de dertiende eeuw zijn de oudste zegels van schepenen, de plaat-

selijke rechters en bestuurders, en van vooraanstaande burgers bekend.³

De grote verspreiding van het zegel als bewijsmiddel sedert de hoge Middeleeuwen had ook praktische oorzaken. Het zegel was, zoals de handtekening thans, ten eerste aan de persoon van de eigenaar gebonden. Het zegelstempel kon gemakkelijk op last van de eigenaar enigszins worden veranderd, maar het was moeilijk te vervalsen. Het zegel bevat behalve het omschrift, dat meestal de naam van de eigenaar vermeldt, een figuratieve voorstelling waardoor ook de ongeletterde het zegel en zijn eigenaar kon herkennen. Aangezien het zegel in de eerste plaats het bewijsmiddel van de inhoud van de oorkonde was, werd in omschrift en afbeelding doorgaans de positie van de zegelvoerende persoon of instelling tot uitdrukking gebracht. Op de zegels van de keizer wordt deze zittend op een troon met scepter en rijksappel afgebeeld. De zegels van abdijen, kapittels en kloosters bevatten vaak de betreffende patroonheilige, terwijl landsheren op hun zegels in het harnas en te paard worden weergegeven. Het zegel was dus tevens een statussymbool. Het vervulde een representatieve functie, zodat aan de afbeelding de nodige zorg werd besteed.

Zegels zijn vaak fraaie producten van hoog niveau van de goud- en zilversmedkunst. Het zegel is immers een positieve afdruk van een matrijs of zegelstempel dat in metaal, in zilver, messing of brons, werd vervaardigd. Deze matrijzen zijn in de regel producten van zilversmeden.⁴ Het middeleeuwse zegel is derhalve vaak de wasen afbeelding van een kunstwerk op klein formaat, een kunstwerk dat bovendien meestal vrij nauwkeurig gedateerd kan worden, omdat het zegel aan gedateerde oorkonden hangt.

Zegelstempels zijn in vergelijking met de overgeleverde zegels relatief zeldzaam, omdat zegelstempels verloren gingen of na het overlijden van de bezitter werden vernietigd. Heel bijzonder is het dan ook dat bijna vijfhonderd zegelstempels van de schepenen van 's-Hertogenbosch vanaf de dertiende eeuw bewaard zijn gebleven.⁵ Sinds de laatste decennia komen zegelstempels met behulp van de metaaldetector geregeld aan het licht. Hun vondst

Afb. 4: Het gevonden fragment van het zegelstempel van ene Elisabeth.

Afb. 5: Moderne afdruk van het fragment van het zegelstempel van ene Elisabeth.

geeft soms aanleiding tot aparte publicaties.⁶ Het komt daarentegen niet zo vaak voor dat zegelstempels tijdens archeologisch onderzoek worden aangetroffen. Het is al heel bijzonder dat in de kasteelruïne Valkenburg juist een zegelstempel van een heer van Valkenburg werd gevonden. In veel gevallen is er immers geen herkenbare relatie tussen het gevonden zegelstempel en de vindplaats. Van alle archeologische vondsten ter plaatse weten wij alleen van het zegelstempel met zekerheid dat het aan Walram van Valkenburg persoonlijk heeft toebehoord. Het zegelstempel is voorts een van de weinige vondsten die als een kunstvoorwerp kunnen worden gekwalificeerd.

Het voorgeslacht van Walram, heer van Monschau en Valkenburg

Ongeveer honderd jaar lang, vanaf de eerste decennia van de twaalfde eeuw, was de heer van Heinsberg tegelijkertijd heer van Valkenburg. Na de dood van Dirk I in 1227 werd evenwel deze personele unie verbroken. Dirk I was twee keer gehuwd geweest, eerst met Isalda van Limburg en daarna met Beatrix van Kirberg. Uit het eerste huwelijk stamde de dochter Agnes die Heinsberg erfde, uit het tweede huwelijk Dirk II, die bij het overlijden van

zijn vader in 1227 nog minderjarig was. Hij erfde Valkenburg en werd in 1237 al heer van Valkenburg genoemd. Agnes, de erfgename van Heinsberg, trouwde met Hendrik van Sponheim, die de stamvader van een nieuw geslacht van Heinsbergse heren werd. Dirk II, heer van Valkenburg, zette het oude Heinsbergs-Valkenburgse geslacht in mannelijke lijn voort.⁷

De heren van Heinsberg (en Valkenburg) waren dan wel geen dynasten van grote territoria, zij behoorden wel tot de hoge adel. Een lid van het Heinsbergse huis was van 1167 tot 1191 als Philips van Heinsberg aartsbisschop van Keulen geweest. Een broer van Dirk II, heer van Valkenburg en vader van Walram, was als Engelbert van Valkenburg in de jaren 1261-1274 eveneens aartsbisschop van Keulen. Een halfzus van Walram trouwde in 1269 met Richard van Cornwall, in 1257 gekroond tot koning van het Duitse Rijk en broer van de koning van Engeland. Walram zelf trad vóór 30 mei 1275 in het huwelijk met Philippa van Gelre, dochter van Otto II, graaf van Gelre, en zus van de opvolgende graaf Reinald I.⁸ Aan de zijde van zijn zwager Reinald I streed Walram tegen de hertog van Brabant in de Limburgse successieoorlog, culminerend in de slag bij Worringen op 5 juni 1288. In het

kader van deze familierelaties en hoge adellijke stand past het dat de heren van Heinsberg dan wel Valkenburg zoals andere landsheren op hun zegels als ridders te paard worden afgebeeld. Dergelijke afbeeldingen worden wel geïnterpreteerd als de landsheer die met het zwaard in de hand aan gewapend treffen deelneemt. Het zwaard kan ook geduid worden als een symbool van het overheidsgezag dat de afgebeelde bezat.⁹ Van moederszijde stamde Walram af van de heren van Monschau. Voor het goede begrip van Walrams rechten rond 1269 moeten wij teruggaan tot omstreeks 1215. Toen werd het huwelijk gesloten tussen zijn grootvader Walram I, ook genoemd de lange of de jonge, heer van Monschau, een zoon van de hertog van Limburg, enerzijds, en Elisabeth/Isabelle van Bar, een dochter van Theobald I van Bar en Ermesinde van Luxemburg anderzijds. Elisabeth bracht de heerlijkheden Marville en Arrancy ten huwelijk, welke plaatsen thans net over de grens van Luxemburg in het Franse departement Meuse zijn gelegen. Walram I overleed in 1242, Elisabeth na mei 1265.¹⁰ Het echtpaar bezat in ieder geval twee kinderen, Walram en Bertha die volgens Wampach ook Elisabeth werd genoemd.¹¹ Walram (II) volgde als heer van Monschau en Marville op. Het is overigens deze Walram die in 1243 met zijn moeder aan Sittard een stadsrecht-privilege heeft verleend.¹² Hij huwde omstreeks 1251 met Jutta/Ivette van Ravensberg, de dochter van graaf Otto van Ravensberg. Het echtpaar was kinderloos. Bertha/Elisabeth huwde tussen 1246 en 1250 met Dirk II, heer van Valkenburg. Uit dit huwelijk van Dirk II, heer van Valkenburg en Bertha/Elisabeth van Monschau werd één kind geboren, de zoon Walram. De moeder overleed al vóór 12 juli 1254.

Walram, heer van Monschau en Valkenburg

Walram II, heer van Monschau, overleed op 5 februari 1266 zonder nakomelingen. Zijn weduwe Jutta van Ravensberg maakte blijkens een latere oorkonde uit 1292 aanspraak op de heerlijkheid Monschau. Uit een akte betreffende Marville van 7 maart 1266 leest Neuß dat zij toen in het bezit van de heerlijke rechten was. Hoe dit ook

zij, Jutta kon haar aanspraken niet geldend maken. Op 23 februari 1270 wordt zij als 'voorheen vrouwe van Monschau' aangeduid.¹³

De heerlijkheid Monschau viel toe aan het neefje Walram, zoon van Dirk II, heer van Valkenburg. Al in een akte van 19 juni 1266 wordt hij heer van Monschau genoemd. Alardus de Rovesch verklaarde toen zijn heerlijke rechten op goederen te Bettel bij Vianen te hebben verkocht. Omdat Walram, heer van Monschau (Walleramno domino meo de Monyoie) nog geen zegel bezat, vroeg hij Dirk, heer van Valkenburg, om de akte te bezegelen. Daarop verklaarde Dirk, heer van Valkenburg, op verzoek van zijn zoon, heer van Monschau (ad petitionem filii nostri domini de Monyoie) dat zodra de zoon over een eigen zegel beschikte, een desbetreffende oorkonde aan de aankoper ter beschikking zou worden gesteld.¹⁴

In 1268 sneuvelde Dirk II tijdens de mislukte aanslag op de stad Keulen bij de Ulrepforte. Walram werd nu tevens heer van Valkenburg. Op de personele unie tussen Heinsberg en Valkenburg, die in 1227 was verbroken, volgde nu voor meer dan honderd jaar een personele unie tussen de heerlijkheden Monschau en Valkenburg. In de jaren 1269-1270 deed Walram op gefaseerde wijze afstand van de heerlijkheden Marville en Arrancy, afkomstig uit de Monschauise nalatenschap, ten behoeve van de graaf van Luxemburg. In het kader van deze transacties maakte Walram gebruik van zijn (eerste) ridderzegel, het zegel waarvan een fragment van het zegelstempel in 2012 op de voorburcht van kasteel Valkenburg aan het licht kwam.

Het wapenzegel van Walram

Op 19 juni 1266 bezat Walram, zoals boven vermeld, nog geen zegel. Dat was wel enige maanden later het geval. Op 18 november 1266 trad hij blijkens de tekst mede als bezegelaar op van een akte, waarin Engelbert van Valkenburg, aartsbisschop van Keulen, bijstand beloofde aan de hertogin-weduwe van Brabant en haar kinderen.¹⁵ Het oudst bekende exemplaar van zijn (eerste) zegel hangt aan de akte van 24 juni 1268, waarbij zijn vader en hij als eerstgeborene (primogenito) afstand

deden van alle rechten, afgezien van de hoge heerlijkheid, op de hof te Bingelrade ten gunste van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Aken.¹⁶ Het zegel vertoont een wapenschild met een klimmende leeuw met enkele staart naar (heraldisch) links. De leeuw is omgeven door blokjes. Het omschrift van het zegel luidt, aangevuld met behulp van andere exemplaren: '+ S(igillum)·WALLERANI FILII·D(omi)NI·DE FACONMONT' (= zegel van Walram zoon van de heer van Valkenburg). Diameter: 50 mm (afb. 6). Door het omschrift geeft het zegel aan dat de bezitter de toekomstige erfge-naam en heer van Valkenburg was. Ook andere toekomstige landsheren worden in het omschrift van hun zegels die zij vóór de troonsbestijging gebruikten, als 'zoon van', 'oudste zoon van' of 'eerstgeborene' aangeduid, de term die ook in de zojuist genoemde akte van 1268 wordt gebruikt.¹⁷ Voorbeelden van zegels met een dergelijk omschrift zijn de zegels van Boudewijn IX, graaf van Vlaanderen (1194-1205), uit 1193-1194 (Baldewinus filius); Robert van Béthune, graaf van Vlaanderen (1305-1322), uit de jaren 1265-1305 (sigillum Roberti primogeniti); Hendrik II, hertog van Brabant (1235-1248), uit 1220-1225 (maior filius); Hendrik III, hertog van Brabant (1248-1261), in 1247 (filii ducis); en van Johan, graaf van Loon (1273-1289) in de jaren 1258-1270 (primogeniti comitis). Voorbeelden uit het Duitse Rijnland zijn de zegels van Willem († 1278), oudste zoon van de graaf van Gulik, in 1270-1271 (filii comitis); Dirk VII, graaf van Kleef (1260-1275), uit 1255 (filii comitis); en het zegel van Dirk II, heer van Heinsberg (1258-1303), een halve neef van Walram van Valkenburg, nog in 1263 (filii domini de Heinsberg).¹⁸ Een laatste voorbeeld uit de onmiddellijke omgeving vormt het zegel van Willem, zoon van Willem (II), heer van Horn en Altena († 1300/1301). Hij wordt in het omschrift ook als eerstgeborene (primogenitus) aangeduid.¹⁹ Wat de afbeelding betreft, vertonen de zegels van de toekomstige landsheren vaak een jongeman te paard op valkenjacht, de sport van de adellijke stand, maar ook wel een ridder te paard, waarover later meer, of enkel een wapenschild. Een dergelijk wapenzegel bezaten naast Walram van Valkenburg

onder anderen Willem en Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen (1278-1305), Johan van Avesnes, graaf van Henegouwen (1280-1304), Arnold III, graaf van Loon (1218-1221), Johan, graaf van Loon (1273-1279), Dirk II, heer van Heinsberg (1258-1303) en de al genoemde Willem, zoon van de heer van Horn.²⁰ De zegels van toekomstige landsheren waren dus niet enkel valkenjachtzegels zoals Kittel heeft betoogd.²¹

Het eerste ridderzegel en tegenzegel van Walram

Het wapen zegel van Walram hangt ook aan een akte van 7 februari 1269 waarin hij aan de graaf van Luxemburg vergoeding belooft van de schade die deze als borg zou kunnen lijden, wanneer Walram zou handelen in strijd met de vrijheidsrechten van Marville.²² Kort daarop maakt Walram gebruik van zijn eerste ridderzegel om akten te bezegelen die verband houden met de gefaseerde overdracht van de heerlijkheden Marville en Arrancy aan de graaf van Luxemburg. Het zegel hangt aan desbetreffende oorkonden van 17 mei, 20 mei, 21 mei en juni 1269 en aan twee oorkonden van april 1270.²³ Over het in gebruik nemen van dit nieuwe zegel is een opmerkelijke oorkonde voorhanden die op 22 mei 1269 uitgevaardigd werd door Baldewinus de Rosut, officiaal (= kerkelijk rechter) van de bisschop van Luik. Hij bekleedde dit ambt in de jaren 1263-1270.²⁴ Baldewinus de Rosut verklaart in deze akte dat Walram, heer van Valkenburg en Monschau, volwassene, voor hem was verschenen en een nieuw gesneden en afgedrukt zegel toonde. Uitgesneden was, zo vervolgt de oorkonde, een gewapende ridder gezeten op een paard, met twee leeuwen op het dekkleed van het paard, de derde op het schild en de vierde op de wapenuitrusting van de ridder, omgeven door blokjes. Het omschrift luidde 'Sigillum Walerani dni de Valkenburge et de Monioie', dat van het tegenzegel 'clavis s' de Valkb - Monioie'. Walram zei dat hij dit zegel in de toekomst zou gebruiken, zoals eerder in het bijzonder de overeenkomsten gesloten tussen hem, Walram, mede namens zijn erfgenamen enerzijds en de graaf van Luxemburg, mede in

naam van zijn erfgenamen anderzijds betreffende de kastelen Marville en Arrancy met ditzelfde zegel waren bekrachtigd. De akte van 22 mei werd bezegeld met het zegel van de officiaal en het nieuwe zegel van Walram. Beide zijn niet meer aanwezig.²⁵ Het is zeer uitzonderlijk te noemen dat over het vervaardigen van een zegel een akte werd opgesteld die ook nog een beschrijving van de afbeelding en het omschrift bevat, een beschrijving die inderdaad betrekking heeft op het eerste ridderzegel van Walram. De tekst van de akte wordt hier als bijlage gepubliceerd, mede omdat vroegere edities moeilijk bereikbaar zijn. Vannérus, die in 1934 al op deze akte heeft gewezen, kende nog een tweede soortgelijke akte van iets latere datum. De opvolgende officiaal van de bisschop van Luik, Baldewinus de Altera Ecclesia, verklaarde op 24 juni 1270 dat Willem, graaf van Salm, voor hem was verschenen, afstand had gedaan van zijn oude zegel en het had verbrijzeld. Voortaan zou hij zijn nieuw zegel gebruiken dat naast dat van de officiaal aan de akte werd gehangen. De laatstgenoemde akte van 24 juni 1270 bevat evenwel geen beschrijving van het nieuwe zegel.²⁶

De akte van Baldewinus de Rosut maakt ook melding van het omschrift van het tegenzegel. Een tegenzegel of contrazegel was in ieder geval in 1269 tegen de achterzijde van het grotere eerste ridderzegel aangebracht. Het tegenzegel bevat een burcht op een berg met drie torens. Op de middelste toren is een vogel (valk) afgebeeld. Tussen twee parelranden is het omschrift te lezen: 'CLAVIS S(igilli)·DE·VALK(en) B(urg) (et) MONIOIE' (= sleutel van het zegel van Valkenburg en Monschau). Diameter: circa 35 mm (afb. 7).²⁷ Het tegenzegel van Walram is een mooi voorbeeld van een zogenaamd sprekend zegel. Sprekende zegels zijn meestal aan te treffen onder de stadszegels. De plaatsnaam wordt dan op het zegel figuratief uitgebeeld volgens een onder het volk levende etymologische verklaring. Zo bevat het dertiende-eeuwse stadszegel van Susteren twee zusters. Op het tegenzegel van Walram wordt de naam van zijn kasteel Valkenburg verklaard door middel van een valk op een burcht en berg.

Afb. 6: Wapen zegel van Walram, heer van Monschau en Valkenburg (1268-1277).
Foto: Stefan Frankewitz, Straelen.

Afb. 7: Tegenzegel van Walram, heer van Monschau en Valkenburg (1269). Foto: Odile Bordaz, Archives Nationales Parijs.

Het aanbrengen van een tegenzegel tegen de achterzijde van een groter zegel diende om het vervalsen van oorkonden tegen te gaan. Zonder tegenzegel kon men door een snede in de achterzijde van het grote zegel dit van de perkamenten strook verwijderen en het vervolgens aan een andere, echte of valse, oorkonde hangen. Dit procedé werd bij de toepassing van een tegenzegel bemoeilijkt.²⁸ Het tegenzegel 'sloot' en beveiligde het hoofdzegel, waardoor het in de dertiende eeuw soms, zoals de tegenzegels tegen de stadszegels van Nieuwstadt en Susteren, als 'sleutel van het zegel' (clavis sigilli) werd aangeduid.²⁹ Ook het tegenzegel van Walram wordt in het omschrift 'sleutel van het zegel' genoemd.

Opmerkelijk is ten slotte dat het tegenzegel van Walram qua afbeelding en omschrift sterke overeenkomsten vertoont met het tegenzegel dat zijn vader Dirk II, heer van Valkenburg, in 1263 gebruikte. De afbeelding van een burcht op een berg met een valk op de middelste toren is zo goed als identiek aan de afbeelding op het tegenzegel van Walram. Het omschrift bevat ook het begrip 'sleutel van het zegel' en luidt: 'CLAVIS SIGILLI DE VALKENBURG'

(= sleutel van het zegel van Valkenburg).³⁰ Het laatstgenoemde tegenzegel van Dirk II, heer van Valkenburg, heeft dus als voorbeeld gediend voor dat van zijn zoon Walram. Zou de diameter van dit tegenzegel van Dirk II gelijk zijn aan dat van Walram, dan zou sprake kunnen zijn van een zogenaamde *Umgravur*, waarbij Walram het tegenzegel van zijn vader overnam, maar het omschrift liet aanpassen, hetgeen technisch mogelijk was.³¹

Het wapenzegel naast en na het eerste ridderzegel

Het in gebruik nemen van een ridderzegel betekende in de boven genoemde voorbeelden van toekomstige landsheren dat het voorafgaande wapenzegel niet meer werd benut, dat het door het ridderzegel was afgelost. Deze regel gaat niet op voor het gebruik van het wapenzegel van Walram, heer van Valkenburg en Monschau. Op 5 december 1269 bekrachtigde hij hiermee als Walram van Monschau, heer van Valkenburg, een akte waarmee hij ten behoeve van Johannes Rufus de hof te Cardenbeek onder Klimmen bevrijdde van alle belastingen.³² In 1269 gebruikte Walram dus het wapenzegel en eerste ridderzegel naast elkaar.

Het wapenzegel werd voorts gebruikt in juni 1270, toen Walram de openbare weg ter plaatse aan het klooster Sint-Gerlach te Houthem schonk, in 1271 toen hij zijn goedkeuring hechtte aan de verkoop van twee malder rogge uit de tienden te Spaubeek, en op 19 mei 1273 ter bekrachtiging van een akte betreffende zijn verkoop van dertig bunder bos aan Arnoldus de Hoitheim.³³ In al deze oorkonden wordt het wapenzegel eenvoudig als 'ons zegel' of 'mijn zegel' aangeduid, zonder verwijzing naar het bestaan van een ander (ridder)zegel.

Op 24 maart 1275 verkocht Jacob van Stein aan Hendrik van Pietersheim zijn (heerlijke) rechten op het eiland Werde gelegen tussen de Maas(armen), waarmee Stevensweert is bedoeld. Medebezegelaar was onder anderen Walram van Valkenburg.³⁴ Reinald, graaf van Gelder, gaf op 26 april 1276 aan zijn zuster Philippa, gehuwd met Walram heer van Valkenburg en Monschau, de stad Susteren in vruchtgebruik. Walram zou de stad

Susteren van de graaf in leen houden. Met graaf Reinald bezegelde Walram de akte met zijn wapenzegel.³⁵ In hetzelfde jaar, op 23 augustus 1276, bezegelden Walram en zijn echtgenote Philippa de akte waarbij zij aan Raso van Printhaghen en Johannes, de zoon van de broer van Raso, de tienden te Beek schonken.³⁶ Walram gebruikte voor zover bekend zijn wapenzegel voor het laatst op 3 februari 1277, toen hij zijn allodium Gronsveld in leen opdroeg aan de bisschop van Luik.³⁷

Het tweede ridderzegel

Aan een akte van 20 september 1280 waarbij Richarda, gravin van Gulik, en haar zonen enerzijds en de stad Aken anderzijds vrede sluiten, hangt voor zover bekend voor het eerst een nieuw, tweede ridderzegel van Walram, heer van Valkenburg.³⁸ Het zegel vertoont een ridder op een galopperend paard naar (heraldisch) links. Hij houdt een zwaard in de rechterhand. Met de linkerhand houdt hij een wapenschild voor de borst. Op het wapenschild is een klimmende leeuw met dubbele staart naar (heraldisch) rechts afgebeeld. Deze leeuw is voorts afgebeeld op de wapenuitrusting van de ridder en twee keer op het dekkleed van het paard. Omschrift: 'S(igillum)·W/ALRAMI·D/(omi)NI·DE·MONYOIE E/T·DE·VALKENBORG' (= zegel van Walram, heer van Monschau en Valkenburg). Diameter: 70 mm (afb. 8). Het zegel wijkt op verschillende punten af van het eerste ridderzegel. Op het tweede ridderzegel is niet alleen op de pothelm van de ridder, maar ook op het voorhoofd van het paard een uitgesneden scherm als helmteken aangebracht. Belangrijker is dat de klimmende leeuw met enkele staart vervangen is door een klimmende leeuw met dubbele staart, terwijl de blokjes verdwenen zijn. Waar het omschrift op het eerste ridderzegel 'Walram, heer van Valkenburg en Monschau' luidde, is de tituluur op het tweede ridderzegel omgekeerd: 'Walram, heer van Monschau en Valkenburg'. Het tweede ridderzegel was zeker in gebruik tot in 1291. Nadien heeft hij nog een derde ridderzegel bezeten, waarop Monschau in het omschrift wederom aan Valkenburg voorafgaat.³⁹ Deze omkering van de

Afb. 8: Tweede ridderzegel van Walram, heer van Monschau en Valkenburg (1280-1291).
Foto: Stefan Frankewitz, Straelen.

twee titels correleert min of meer met de titulatuur in de oorkonden zelf, zoals steekproefsgewijs kon worden vastgesteld. Tot in 1277 wordt Walram ook in de oorkonden meestal als heer van Valkenburg en Monschau aangeduid, na 1283 overwegend als heer van Monschau en Valkenburg.⁴⁰ Op basis van de omkering der titels op de opeenvolgende zegels zou men kunnen concluderen dat Walram in ieder geval vanaf 1280 de burcht Monschau als zijn belangrijkste bezit beschouwde.

Wapenzegel versus ridderzegel

Uit het voorafgaande blijkt dat Walram zijn wapenzegel gebruikte van 1268, toen hij overeenkomstig het omschrift nog zoon van de heer van Valkenburg was, tot in 1277, toen hij al bijna negen jaar zelf als heer van Valkenburg optrad. Het eerste ridderzegel, waarvan het fragment-zegelstempel in 2012 in de voorburch van kasteel Valkenburg werd gevonden, werd voor zover bekend alleen maar aangetroffen in de jaren 1269-1270 en enkel aan oorkonden betreffende de overdracht van de heerlijkheden Marville en Arrancy. Het langdurig gebruik van het wapenzegel nadat Walram heer van Valkenburg was geworden enerzijds en het kennelijk kortstondige en beperkte gebruik van het eerste ridderzegel anderzijds

dienen nu nader te worden bekeken. Op basis van het overzicht van René Laurent van de zegels van de middeleeuwse landsheren in het huidige België kan men vaststellen dat degenen die als landsheer opvolgden, vanaf dat moment ook een nieuw zegel in gebruik namen. Op die regel zijn maar enkele uitzonderingen te vinden. Johan van Avesnes die in 1280 graaf van Henegouwen werd, gebruikte nog in november 1281 zijn oude wapenzegel. Jan I, graaf van Namen sinds oktober 1298, zegelde nog in maart 1299 met zijn oud valkenjachtzegel. Het betreft zo te zien in beide gevallen het gebruik van het oude zegel gedurende nog korte tijd na de verwerving van het landsheerlijk gezag.⁴¹ Gebruik van het oude zegel gedurende meerdere jaren na het verkrijgen van het landsheerlijk gezag treft men niet alleen aan bij Walram, heer van Valkenburg en Monschau, maar ook bij Hendrik VI, graaf van Luxemburg (1281-1288), en bij Walrams halve neef Dirk II, heer van Heinsberg (1258-1303), welke laatste misschien tot 1267 het landsheerlijke gezag met zijn moeder deelde. Hendrik VI was vanaf 1274 heer dan wel graaf van Laroche, welke laatste titel in het omschrift van zijn ridderzegel is weergegeven. Nadat hij op 24 december 1281 zijn vader als graaf van Luxemburg was opgevolgd,

bleef hij dit ridderzegel gebruiken tot zijn dood op het slagveld van Worringen in 1288. Hij was de enige graaf van Luxemburg die deze titel niet op zijn zegel tot uitdrukking bracht. Dirk II, sinds 1258 heer van Heinsberg, gebruikte nog op 25 augustus 1263 een wapenzegel waarop hij als zoon van de heer van Heinsberg werd omschreven. Pas uit 1268 is een ridderzegel van hem bekend.⁴² Er zijn dus naast Walram van Valkenburg in de dertiende eeuw in ieder geval nog twee andere landsheren te noemen die na hun opvolging niet een nieuw zegel lieten vervaardigen, maar nog verschillende jaren met hun oud wapen- of ridderzegel oorkonden bekrachtigden, al blijft het een uitzonderlijk verschijnsel.

Een verklaring waarom Walram, nadat hij in 1268 heer van Valkenburg geworden was, nog op 3 februari 1277 zijn oude wapenzegel gebruikte en pas vóór 20 september 1280 overstapte op zijn (tweede) ridderzegel, biedt de al genoemde oorkonde van 24 maart 1275. Jacob van Stein, ridder, verkocht daarin zijn goederen en rechten te Stevensweert aan Hendrik van Pietersheim. Ter bekrachtiging van deze oorkonde kondigde Jacob van Stein in de tekst zijn zegel aan evenals die van Johan, graaf van Loon, Goswinus van Born, Osto van Born diens zoon, Th. van Schinnen, Walterus de Lude, Egerus van Haren, Michael van Rothem, drost van Loon, ridders, en van Walram van Valkenburg, jonker. Walram wordt op de laatste plaats genoemd, hetgeen geen vergissing was. De mede-bezegelaars kondigden immers daarop in dezelfde volgorde hun zegel aan, te weten Johan, graaf van Loon, G. van Born en zijn zoon, Th. van Schinnen, W. de Lude, E. van Haren, Michael van Rothem, de voornoemde ridders (*militis prescripti*) en Walram van Valkenburg, jonker (*domicellus*).⁴³ Walram wordt als jonker wel onderscheiden van de ridders. De titel jonker of *domicellus* werd in het algemeen gereserveerd voor jongeren van hoge komaf die nog geen ridder waren, maar wie de titel als het ware wel op het lijf geschreven stond.⁴⁴ De relatie tussen het gebruik van het oude wapenzegel en de jonkertitel is ook ten aanzien van de genoemde Dirk II, heer van Heinsberg, aantoonbaar. In een akte van 25 augustus 1263 betreffende geschillen tussen de aartsbisschop

en de stad Keulen, wordt hij 'Diederiche den juncheren van Heinsberg' genoemd.⁴⁵

Aan de andere zijde is er een verband tussen ridderslag en ridderzegel te constateren. Toen Hendrik II, hertog van Brabant, in 1248 zijn vader opvolgde, nam hij een nieuw zegel in gebruik, een nieuw valkenjachtzegel. Hij gebruikte dit zegel tot in 1252, terwijl hij vanaf 1253 wederom een nieuw zegel, nu een ridderzegel bezat. Hendrik III werd in 1253 tot ridder geslagen ter gelegenheid van zijn huwelijk met Aleid, dochter van de hertog van Bourgondië.⁴⁶ Zijn opvolger Jan I (1267-1294) bezat tot in 1277 eveneens een valkenjachtzegel en pas vanaf 1277 een ridderzegel. Hij werd omstreeks 1276 te Parijs tot ridder geslagen.⁴⁷ De ridderslag gaf dus aanleiding tot het aanschaffen van een ridderzegel. De relatie tussen de hoedanigheid van ridder en ridderzegel is zelfs in het omschrift van sommige toekomstige landsheren vastgelegd. Otto, graaf van Kleef (1305-1311), zegelde in 1298-1299 met een valkenjachtzegel met in het omschrift de aanduiding 'zoon van de graaf' (*filius comitis*). Op 5 december 1304 bezat hij echter een ridderzegel met in het omschrift de vermelding 'ridder eerstgeborene' (*militis primogeniti*). Willem I, graaf van Henegouwen en Holland (1304-1337) bezat in 1304, voordat hij zijn vader opvolgde, een klein ridderzegel dat in het omschrift eveneens het woord 'ridder' (*militis*) bevatte.⁴⁸ Waar Hendrik III en Jan I, hertogen van Brabant, als landsheer aanvankelijk een valkenjachtzegel bezaten, gebruikten anderen als Otto, graaf van Kleef, en Willem I, graaf van Henegouwen en Holland, al een ridderzegel, voordat zij aan de macht kwamen. Te noemen valt nog Robert van Béthune, graaf van Vlaanderen (1305-1322) die voordat hij landsheer werd, van 1265 tot 1305 achtereenvolgens wel drie verschillende ridderzegels in gebruik had.⁴⁹ Ridderslag en ridderzegel voor of na de verwerving van het landsheerlijk gezag zullen samenhangen met de leeftijd van de betrokkenen. Dirk II, heer van Heinsberg, en Walram, heer van Valkenburg en Monschau, konden nog tot in 1263 respectievelijk 1277 hun wapenzegel gebruiken, zo luidt de conclusie, omdat zij nog jonker waren, nog niet tot ridder waren geslagen.

Was de verkoop van Marville en Arrancy onregelmatig?

Laurent constateert dat het valkenjachtzegel van de (toekomstige) landsheer altijd wordt afgelost door het ridderzegel en dat het omgekeerde nooit het geval is, waarbij het ridderzegel aan het valkenjachtzegel voorafgaat.⁵⁰ Zo werd ook het wapenzegel van sommige toekomstige landsheren in het huidige België en het Rijnland afgelost door het ridderzegel en niet omgekeerd.⁵¹ Gezien deze kennelijk algemeen geldende regels vormt het eerste ridderzegel van Walram van Valkenburg een bijzonder geval. Walram bezat in 1268 een wapenzegel en nam daarnaast in mei 1269 een ridderzegel in gebruik. Na april 1270 kennen wij geen exemplaren meer van dit ridderzegel. Walram bezegelde tot in 1277 oorkonden met het wapenzegel. Voor het gebruik van het wapenzegel na het ridderzegel zijn tot op heden geen parallellen gevonden. Bovendien gebruikte Walram in 1269-1270 een ridderzegel, ofschoon hij in 1275 nog jonker wordt genoemd en als zodanig een plaats na de ridders innam. Het feit dat hij in 1269 nog niet tot ridder was geslagen, moet toch in zijn omgeving bekend zijn geweest. Het eerste ridderzegel werd tot op heden enkel teruggevonden aan oorkonden betreffende de gefaseerde overdracht van de heerlijkheden Marville en Arrancy uit de Monschause nalatenschap aan de graaf van Luxemburg. Juist met deze overdracht zou volgens Elmar Neuß iets onregelmatigs aan de hand zijn geweest. Deze auteur heeft in zijn in 1997 gepubliceerd artikel betreffende de overgang van de heerlijkheid Monschau naar Walram van Valkenburg een verband gelegd tussen deze overgang en de verkoop door laatstgenoemde van de heerlijkheden Marville en Arrancy aan de graaf van Luxemburg. De graaf van Luxemburg en de hertog van Limburg zouden Walram gesteund hebben in zijn aanspraken op Monschau tegen de weduwe Jutta van Ravensberg, maar van de andere kant grote druk op hem hebben uitgeoefend om afstand te doen van Marville en Arrancy. Neuß vindt het verdacht dat er wel 22 oorkonden betreffende deze overdracht zijn uitgevaardigd en dat er zoveel nadruk werd gelegd op de meerderjarigheid van Walram. Kennelijk

wilde men de mogelijke verdenking van dwang van een minderjarige weg nemen.⁵²

Het is de vraag of Neuß bij zijn veronderstelling over koppeling van de verwerving van Monschau enerzijds en de afstand van Marville en Arrancy door Walram in 1269 anderzijds gebleven zou zijn, indien hij de genoemde akte van 19 juni 1266 had gekend. In deze drie jaar oudere akte wordt Walram reeds heer van Monschau genoemd. Opmerkelijk is wel dat de meerderjarigheid van Walram in de akten van 1269-1270 verschillende keren wordt vermeld. Onder verwijzing naar de grote schulden van zijn vader die op de erfenis rustten, verkocht Walram op 17 mei 1269 zijn rechten te Marville en Arrancy. De verkoop had hij op wettelijke leeftijd gesloten, aangezien hij de leeftijd van zestien jaar had bereikt. Opdat deze overeenkomst niet zou worden aangevochten wegens zijn jonge leeftijd, deed hij voorts afstand van het 'beneficium restitutionis in integrum' (de mogelijkheid tot herstel in de vorige toestand van vóór het sluiten van de overeenkomst) en van andere aan het Romeinse recht ontleende excepties.⁵³ Op 22 mei 1269, enkele dagen later, vaardigde de officiaal Baldewinus de Rosut de reeds besproken oorkonde uit, blijkens welke voor hem de volwassen (adolescens) Walram was verschenen die verklaarde voortaan een nieuw zegel te zullen gebruiken. Op dezelfde dag 22 mei 1269 werd op naam van de officiaal nog een tweede oorkonde opgesteld, waarin Walram verklaarde de wettelijke leeftijd van zestien jaar te hebben bereikt en dat hij zich onderwierp aan de straf van excommunicatie en interdict op te leggen door de Luikse kerk, indien hij in strijd met de getroffen verkoop zou handelen. Ten slotte verklaarde Walram op 24 maart 1270 dat hij aan de graaf van Luxemburg alle akten betreffende Marville en Arrancy zou afstaan, aangezien hij niet onder voogdij stond en de wettelijke leeftijd bezat. Hij deed ook afstand van zijn rechten, voor het geval men zou tegenwerpen dat hij nog niet de wettelijke leeftijd bezat toen de rechtshandelingen plaatsvonden of dat hij als gevolg van dwaling had gehandeld.⁵⁴ De nadruk op de meerderjarigheid van Walram moest kennelijk twijfel weg nemen. In geval van minderjarigheid zou

achteraf de nietigheid van de verkoop kunnen worden ingeroepen, omdat hij niet handelingsbekwaam was. Veel meer hoeft men uit deze akten niet af te leiden. Maar ook indien de veronderstelling van Neuß over de dwang op een minderjarige Walram onjuist is, blijft het merkwaardig dat Walram met een ridderzegel zegelde. Het ridderzegel gaf een status weer die hij niet bezat. In ieder geval liet hij het zegelstempel vernietigen, getuige de vondst van het zegelstempelfragment in het voorjaar van 2012.

Het zegel van ene Elisabeth

Het fragment van het zegelstempel van ene Elisabeth laat een gedeelte van een afbeelding van een vrouw te paard op valkenjacht zien. De meeste zegels van vrouwen uit de dertiende eeuw bevatten de afbeelding van een staande aanzijnde vrouwenfiguur. Volgens Stieldorf was het gebruik van valkenjachtzegels door vrouwen beperkt tot degenen die behoorden tot de familie van landsheren.⁵⁵ Het zegelstempel moet dan hebben toebehoord aan een vrouw die tot de hoge adel, tot dezelfde stand als de heer van Valkenburg behoorde. Gezien de vindplaats op het terrein van de voorburch van het kasteel Valkenburg zou zij in de eerste plaats gezocht moeten worden onder de verwanten van Walram. Er zijn verschillende kandidaten. Walram, heer van Monschau en Valkenburg, had een dochter die Elisabeth heette. Zij was gehuwd met Simon II, graaf van Sponheim-Kreuznach, en overleed na 1335. In de jaren 1303 tot 1318 bezat zij een zegel met een staande vrouwenfiguur.⁵⁶ De moeder van Walram was Bertha/Elisabeth van Monschau. Zij overleed vóór 12 juli 1254. Van haar is tot op heden geen zegel bekend. De grootmoeder van moederszijde was Elisabeth van Bar die in mei 1265 nog in leven was. Zij bezegelde in 1242, 1243 en 1252 eveneens met een staande figuurzegel.⁵⁷ Het fragment-zegelstempel van Elisabeth kan vooralsnog niet aan een bepaalde verwante van Walram of een andere naamgenote van dezelfde stand worden toegeschreven.⁵⁸ Bij dit negatieve resultaat zijn enige kanttekeningen te maken. Enerzijds zijn zegels van vrouwen in veel geringere mate overgeleverd dan die van mannen,

omdat meer door mannen met zegels bekrachtigde oorkonden bekend zijn. Van de bovengenoemde Elisabeth van Valkenburg en Elisabeth van Bar kennen wij slechts één zegel uit enkele jaren. Anderzijds hadden vrouwen zoals mannen achtereenvolgens verschillende zegels, vaak met geheel afwijkende afbeeldingen in gebruik.⁵⁹ De voorbeelden zijn in de naaste omgeving te vinden. Philippa van Gelre, de echtgenote van Walram, bezat in 1276 een valkenjachtzegel en in 1294 een staande figuurzegel. Jutta van Ravensberg, de tante van Walram die haar aanspraken op Monschau moest opgeven, bezat in 1252-1254 een staande figuurzegel, in 1265-1266 een valkenjachtzegel en in 1287 een zegel met een Lam Gods met bannier en kruis als afbeelding. Als laatste voorbeeld is Jutta van Limburg, de echtgenote van Walram IV, hertog van Limburg, te noemen. Zij bezat in de jaren 1249-1270 een staande figuurzegel en in 1273-1275 als zegel een klassieke intaglio, een edelsteen met ingesneden beeldwerk, met een voorstelling van de Dioscuren te paard.⁶⁰ Ten slotte moet worden opgemerkt dat vele zegels aan middeleeuwse oorkonden in archieven in Nederland, België en het aangrenzende Duitsland nog niet gepubliceerd zijn. Het zegel van Elisabeth kan dus aan een van de verwanten van Walram hebben toebehoord. Het is niet uit te sluiten dat door een nieuwe vondst in de toekomst het fragment-zegelstempel van de nog niet geïdentificeerde Elisabeth met zekerheid aan een bepaalde adellijke dame kan worden toegeschreven.

Bijlage: Baldewinus de Rosut, kanunnik en officiaal van Luik, verklaart dat de volwassen Walram, heer van Valkenburg en Monschau, een nieuw zegel zal gebruiken, waarmee reeds overeenkomsten met de graaf van Luxemburg over Marville en Arrancy bezegeld zijn. Hij geeft een beschrijving van dit zegel en het tegenzegel, 22 mei 1269. Algemeen Rijksarchief Brussel, charters van Luxemburg, nr. 215.

Universis presentes litteras inspecturis Baldewinus de Rosut, canonicus et officialis Leodiensis, salutem in Domino. Noveritis universi et singuli quod in nostra propter hoc presentia constitutus Waleranus, dominus de Valkenburge et

de Monioie adolescens, sigillum quoddam de novo sculptum et impressum produxit et exhibuit, in cuius sculptura continetur figura militis armati sedentis in equo, in cuius etiam equi faleris duo leones, tertius in clipeo et quartus in armis ipsius militis cum bylletis inter-signatis insculpti continentur, et in cuius sigilli circumferentia continetur 'sigillum Walerani dni de Valkenburge et de Monioie', in contrasigillo autem 'clavis s' de Valkb ~ Monioie', dicens se velle uti eodem sigillo in futurum tamquam prius et specialiter quantum ad conventiones habitas inter ipsum W. suo et heredum suorum nomine ex una parte et .. comitem Lucburgensem suo et heredum suorum nomine ex altera, super contractu castrorum de Marville et de Arencey et eorundem castrorum appendiciarum et eodem sigillo sigillatas. Et ne in posterum super hiis possit dubitatio aliqua suboriri presentibus litteris sigillum sedis Leodiensis una cum sigillo predicto in testimonium veritatis duximus appendendum. Datum anno Domini 1260 nono feria quarta post Trinitatem mense maio.

Noten

- M. Douët d'Arcq, *Collection des sceaux III* (Parijs 1868) nr. 10383; Archives Nationales – Site de Paris, *Collection de moulages de sceaux D 10383*. Met dank aan Odile Bordaz, reponsable du Service reprographie, die digitale foto's op collegiale en onconventionele wijze ter beschikking stelde. Het zegel werd eerder afgebeeld in: *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage 1937-1940) (CSN) nr. 1280.
- Sinds 1918 heet Montjoie officieel Monschau. Zie E. Neuß, *Monschau Rheinischer Städteatlas, Lieferung X* nr. 56 (Keulen 1992) 2.
- Zie ter inleiding het standaardwerk E. Kittel, *Siegel, Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde II* (Brunswijk 1970). Zie ook: R. Laurent, *Sigillografie* (Brussel 1986); A. Stieldorf, *Siegelkunde. Basiswissen*, Hahn-sche Historische Hilfswissenschaften 2 (Hannover 2004).
- R. Kahsnitz, *Typare und Wachssiegel im Rheinischen Landesmuseum Bonn* (Düsseldorf 1970) 1-2; M. Wishaupt, 'Beknopte geschiedenis van het Maastrichts goud- en zilversmedenambacht', in: I.L. Szénassy, *Maastrichts zilver* (Maastricht 1978) 24.
- A.M. Koldewij, 'Stadszegels van 's-Hertogenbosch', in: dezelfde (eindred.), *Zilver uit 's-Hertogenbosch, van bourgondisch tot biedermeier* (Nijmegen 1985) 124; dezelfde, *In Buscoducis 1450-1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van de late middeleeuwen en renaissance* ('s-Gravenhage 1990) 53-57, 213-216.
- H. Hendrikse, *Zegelstempels en zegelingen uit Zeeuwse bodem* (Zaltbommel [2003]).
- S. Corsten, 'Die Herren von Valkenburg (ca. 1000-1364)', *PSHAL* 120 (1984) 169-183; Dezelfde, 'Eine wichtige Urkunde (vom 24. Juni 1242) zur mittelalterlichen Geschichte der Pfarre Heinsberg', *Heimatkalender des Kreises Heinsberg* 1993, 13-17; H.H. Deussen, 'Vom Werden und Wachsen der Herrschaft Heinsberg', in: *Heinsberg 700 Jahre Stadt. Beiträge zur Stadtgeschichte aus Anlaß der 700 Jahrfeier* (Heinsberg 1956) 31-35.
- A.F. van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen*, *Werken Gelre* 33 (Arnhem 1967) 89.
- W. Schöntag, 'Das Reitersiegel als Rechtssymbol und Darstellung ritterlichen Selbstverständnisses. Fahnenlanze, Banner und Schwert auf Reitersiegel des 12. und 13. Jahrhunderts vor allem süddeutscher Adelsfamilien', in: K. Krimm en H. John, *Bild und Geschichte. Studien zur politischen Ikonographie. Festschrift für Hansmartin Schwarzmaier zum fünfundsechzigsten Geburtstag* (Sigmaringen 1997) 79-124.
- Voor zover niet anders vermeld zijn de gegevens over de heren van Monschau ontleend aan: E. Neuß, 'Der Übergang der Herrschaft Monschau an die Herren von Valkenburg in den Jahren 1269/1270', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 200 (1997) 23-37. Zie voor dezelfde personen ook: M.J.H.A. Schrijnemakers, 'Jutta van Ravensberg alias van Montjoie, vrouwe van Sittard', *Historisch Jaarboek Land van Zwentibold* 4 (1983) 24-60.
- C. Wampach, *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien bis zur burgundischen Zeit 2* (Luxemburg 1938) nrs. 403, 478 noot 2; 4 (Luxemburg 1940) nr. 422 noot 1.
- B. Thissen, 'Het oudste stadsrechtprivilege van Sittard', in: P.L. Nève (red.), *Sittard uit bronnen geput I* (Sittard 1993) 117-118.
- Neuß, 'Übergang Herrschaft Monschau' 28-30, 36. Zie de oorkonde van 1266 in: Wampach, *Urkunden- und Quellenbuch* 3 (Luxemburg 1939) nr. 538.
- M.F.X. Würth-Paquet en N. van Werveke, 'Archives de Clervaux', *Publications de la section historique de l'Institut Royal-Grand-Ducal de Luxembourg* 36 (1883) 7 nr. 21; Schrijnemakers, 'Jutta van Ravensberg' 43-44.
- Algemeen Rijksarchief Brussel, archief Rekenkamer, cartularia, inv.nr. 1 (voorheen cartulaire XV), f. 32v. Zie een regest in: A. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse II partie. Cartulaires tome I (800-1312)* (Brussel 1961) 127.
- Stadtarchiv Monschau I.C.5.
- Kittel, *Siegel*, 261.
- R. Laurent, *Les sceaux des princes territoriaux belges du Xe siècle à 1482 I/1* (Brussel 1993) 159, 170-172, 262, 264, 446; W. Ewald, *Rheinische Siegel VI. Siegel der Grafen und Herzöge von Jülich, Berg, Cleve, Herrn von Heinsberg* (Bonn 1941, herdruk Düsseldorf 1989) 3, 37, 70.
- CSN nr. 954. Zie voor de problematiek van de nummering van de opeenvolgende personen die Willem van Horn heetten: T. Klaversma, 'De geslachten Altena en Horne tot ca. 1300', *PSHAL* 114 (1978) 55-59; Dezelfde, 'De Hornes 1296-1345', *PSHAL* 121 (1985) 7 noot 4.
- Laurent, *Sceaux princes territoriaux* 101, noot 271, 166-167, 362, 443, 445; Ewald, *Rheinische Siegel VI* 70; CSN nrs. 954-955.
- Kittel, *Siegel*, 261 en daar *Jungherrensiegel* genoemd.
- Archives Départementales du Nord te Lille, charters B 1441 nr. 1553 (vriendelijke mededeling van Michel Vangheluwe, conservateur du patrimoine, van 26 juni 2012). Zie voor de tekst van de akte: Wampach, *Urkunden- und Quellenbuch* 4 nr. 96.
- Archives Nationales – Site de Paris K 1196 nr. 97; Archives Départementales du Nord te Lille, charters B 1441 nrs. 1575, 1590, 1679; Wampach, *Urkunden- und Quellenbuch* 4 nrs. 125, 126, 127, 141, 163, 181.
- Zie voor de periode waarin deze officiaal in functie was: E. Schoolmeesters, 'Les officiaux des évêques de Liège jusqu'au XVIe siècle', *Leodium* 7 (1908) 118-119.
- Algemeen Rijksarchief Brussel, charters van Luxemburg nr. 215, gedrukt in: J. Vannérus, 'Deux documents relatifs à l'adoption d'un nouveau sceau par Waleran seigneur de Fauquemont et de Montjoie (1269) et par le comte Guillaume de Salm (1270)', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 98 (1934) 152-153; Wampach, *Urkunden- und Quellenbuch* 4 nr. 137. De laatste druk werd op 10 juli 2012 met het origineel gecollationeerd.
- Vannérus, 'Deux documents', 147-148, 154.
- Archives Nationales – Site de Paris, *Collection de moulages de sceaux D 10383bis*; CSN nr. 1281 alwaar het zegel ondersteboven is afgebeeld.
- W. Ewald, *Siegelkunde* (München-Berlijn 1914) 228-229.

- 29 S. Frankewitz en G. Venner, *De zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelder. Die Siegel der Städte und Dörfer im geldrischen Oberquartier 1250-1798* (Venlo [1987]) 203, 232.
- 30 CSN nr. 1279.
- 31 T. Diederich, 'Nachgravur, Umgravur, Nachschnitt und Neuschnitt. Beobachtungen an Dürener und anderen rheinischen Siegelstempeln', *Dürener Geschichtsblätter. Mitteilungen des Dürener Geschichtsvereins e.V.* 84 (1997) 194-195.
- 32 RHCL, archief klooster Sint-Gerlach te Houthem, inv. nr. 57.
- 33 RHCL, archief klooster Sint-Gerlach te Houthem, inv. nrs. 41, 87, 179.
- 34 Kreisarchiv Viersen te Kempen, archief familie Schaesberg-Tannheim, inv. nr. 1267 (vriendelijke mededeling van H. Vermeulen te Geldrop).
- 35 Gelders archief Arnhem, archief graven en hertogen van Gelre, charterverzameling, nr. 74.
- 36 Rijksarchief Hasselt, archief kommanderij Aldenbiezen, charter nr. 66.
- 37 Rijksarchief Luik, archief kapittel Saint-Lambert te Luik, charter nr. 329.
- 38 Stadtarchiv Aken, Urkunden A.VII.1.
- 39 CSN nr. 1283; A. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse I* (Brussel 1910) nrs. 120, 149, 186; Vannérus', 'Deux documents' 151-152.
- 40 W. Mummenhoff, *Regesten der Reichsstadt Aachen (einschliesslich des Aachener Reiches und der Reichsabtei Burtscheid I (1251-1300)* (Bonn 1961) nrs. 234, 322, 328, 402, 410, 417, 483, 506, 518, 532, 585; L.A.J.W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen*, 5 juni 1288 ('s-Gravenhage 1872-1876) nrs. 970, 975, 1116, 1117; I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland I* (Arnhem 1830) nr. 76. Uitzonderingen op deze regel: Mummenhoff, *Regesten* nrs. 408 (1284), 443 (1289); Sloet, *Oorkondenboek Gelre-Zutphen* nrs. 1101, 1109 (1286).
- 41 Laurent, *Sceaux princes territoriaux* 362, 536.
- 42 Laurent, *Sceaux princes territoriaux* 482-483; Ewald, *Rheinische Siegel* VI 70. Zie: Deussen, 'Werden Herrschaft Heinsberg' 31, 34.
- 43 Zie noot 34.
- 44 A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2001) 89.
- 45 Th.J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins 2* (Düsseldorf 1846) nr. 534.
- 46 Laurent, *Sceaux princes territoriaux*, 264; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 10 (Leiden 1937) k. 357.
- 47 Laurent, *Sceaux princes territoriaux*, 266; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 10 (Leiden 1937) k. 414.
- 48 Ewald, *Rheinische Siegel*, VI 41; Laurent, *Sceaux princes territoriaux* 364.
- 49 Laurent, *Sceaux princes territoriaux*, 171-172.
- 50 Laurent, *Sceaux princes territoriaux*, 96.
- 51 Zie noot 21.
- 52 Neuß, *Übergang Herrschaft Monschau*, 27, 30, 32-36.
- 53 M.K.J. Smeets, 'Romeins-rechtelijke sporen in dertiende eeuwse oorkonden. Naar aanleiding van een Maastrichtse akte van 1229', in: *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis aangeboden aan Prof. mr. B.H.D. Hermesdorf ter gelegenheid van zijn aftreden als hoogleraar in Romeins en oud-vaderlands recht aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Deventer 1965) 247-264.
- 54 Wampach, *Urkunden- und Quellenbuch* 4 nrs. 125, 137, 138, 159.
- 55 A. Stieldorf, *Rheinische Frauensiegel. Zur rechtlichen und sozialen Stellung weltlicher Frauen im 13. und 14. Jahrhundert* (Keulen-Weimar-Wenen 1999) 244, 254-258, 277-280.
- 56 J. Mötsch, 'Die Siegel der Grafen von Sponheim', *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 33 (1987) 475.
- 57 Stieldorf, *Rheinische Frauensiegel*, 480 nr. 250; Thissen, 'Oudste stadsrechtprivilege Sittard', 96, 104.
- 58 Dr. J. Oepen was zo vriendelijk om de circa tienduizend grotendeels gedigitaliseerde zegelafgietsels van de Siegelsammlung Ewald in het Historisches Archiv des Erzbistums Köln te laten nakijken op zegels van vrouwen die Elisabeth heetten, maar tot identificatie heeft die zoektocht niet geleid.
- 59 Stieldorf, *Rheinische Frauensiegel*, 332-339.
- 60 Schilfgaarde, *Zegels graven van Gelre*, 22-23; Stieldorf, *Rheinische Frauensiegel*, 481; G.H.A. Venner, 'Het zegel van Jutta van Limburg (1275)', *De Maasgouw* 125 (2006) 50-53.